

CIUTAT I CAMP*

JAUME TORRAS ELIAS
Universitat Pompeu Fabra

RESUMEN: *Ciudad y campo*

El autor presenta un esquema ideal de la diferenciación entre campo y ciudad y sus relaciones aparentemente interrumpidas a nivel de interacción productiva, al menos, en una perspectiva histórica de división del trabajo social. Todo ello le da pie para plantear el entendimiento de la función de la economía urbana desde otra perspectiva durante la época del Barroco.

RESUM:

L'autor presenta un esquema ideal de la diferenciació entre camp i ciutat i les seves relacions aparentement interrompudes a nivell d'interacció productiva, al menys, en una perspectiva històrica de divisió del treball social. Tot això el porta a plantejar la comprensió de la funció de l'economia urbana des d'una perspectiva diferent durant l'època del Barroc.

SUMMARY: *City and country*

The author presents a theory of the difference between city and country and their relationship, relationship that appears apparently interrupted in its productive interaction from a historical perspective of division of social work. In this article, Jaume Torras proposes an alternative analysis of the function of urban economy during the Age of Baroque.

Mirats des del punt de vista de la història econòmica, el camp i la ciutat són expressió de la divisió del treball social, que en el seu avenç ha tendit a condensar la creixent producció artesana i els serveis en un espai urbà que es va diferenciant de l'espai rural, l'àmbit insubstituïble de la producció de subsistències. A Europa, aquest procés va prendre embranzida amb efectes ben perceptibles almenys des de l'any mil i que es van anar acusant en una evolució que, emperò, no és lineal.

Tal com ho he plantejat, en efecte, la divisió creixent del treball social hauria d'haver anat perfeccionant l'especialització de l'espai rural en la producció de subsistències i la de l'espai urbà en la de béns manufacturats i la de serveis. Però això ho desmenteix l'observació del període de què precisament he de tractar: els ss. XVII i XVIII sobretot, el moment central del procés que la historiografia recent ha anomenat "proto-industrialització" —o creixement de la indústria rural dispersa que produeix per a mercats extra-regionals. Seria només

* Este es el texto no actualizado de la conferencia que presentó su autor en noviembre de 1991 en el ciclo de conferencias organizado por el *Centre d'Estudis d'Història Moderna Pierre Vilar*.

després de la revolució industrial i durant el segle XIX que nous avenços de la divisió del treball van anar acompanyats, amb tantes excepcions i matisos com es vulgui, d'una especialització cada cop més marcada del camp en l'agricultura i de les ciutats en la indústria i els serveis.

El propòsit d'aquesta exposició és presentar una línia de raonament que pugui servir per a situar les variants concretes del procés i, sobretot, per a discutir la interpretació d'aquesta aparent interrupció de la interacció productiva entre camp i ciutat en l'època barroca. Aquest propòsit obliga a treballar amb imatges estilitzades, fa tractar dels fets i de les coses en un pla de molta generalitat. Els resultats d'aquestes operacions, si surten bé, són eines d'anàlisi que no poden interessar gaire en la perspectiva d'una història entesa com a narrativa, fonamentalment.

En una altra perspectiva, que no és necessàriament incompatible amb la de la narració, quan s'entén la història més com una ciència social, cal sotmetre's a una disciplina de raonament que dugui a resultats que posen en relleu allò que la narrativa sola no descobreix. Si l'exercici que proposo no és l'adequat per a una conferència, me n'excuso des d'ara.

El guió que seguiré comença resumint un esquema ideal de la diferenciació entre camp i ciutat, i les seves relacions, en la perspectiva històrica de la divisió del treball social. Després em referiré a les explicacions que s'han proposat de la interrupció de la progressiva especialització i diferenciació productiva del camp i de la ciutat en els segles XVII i XVIII. A partir del comentari de les seves limitacions, acabaré plantejant la possibilitat d'entendre d'una altra manera la funció de l'economia urbana en aquesta etapa històrica.

En una primera aproximació, l'element que genera la diferenciació d'espais rurals i urbans s'ha de buscar en l'economia rural mateixa, en el seu potencial per als intercanvis. Inicialment, en un context d'agricultura poc productiva i, per tant, de pocs intercanvis, difícils a més, insegurs, tal com era el cas a l'Europa alto-medieval, els intercanvis per força havien de seguir un patró espacio-temporal que és universalment conegut, el del mercat setmanal. El baix nombre de compradors i de venedors fa necessària una convenció que fixi un lloc i determini un moment per trobar-se periòdicament uns i altres. Sense això, el contacte seria molt aleatori, massa consumidor doncs de temps i de desplaçaments. Seria arriscat i massa costós, en definitiva.

Tan enrra com podem documentar-ho en el temps, a l'Europa medieval trobem sempre l'arranjament en dies diferents, consecutius, de conjunts de mercats setmanals de forma que l'assistència a cada un d'ells no impedia d'anar també als altres. L'ordenació dels mercats setmanals d'una àrea en dies diferents afluïa les restriccions que, si no, limitarien la freqüentació de diferents mercats i dificultarien els intercanvis multilaterals. Gràcies a aquesta ordenació es pot intensificar la circulació de béns per l'espai afectat, i poden aparèixer

especialistes de la freqüentació de mercats, comerciants, gent per a la qual aquesta ocupació sigui la principal.

El mateix raonament explica que s'estableixi un arranjament similar per a ordenar els intercanvis, originalment també escassos i irregulars, entre diversos conjunts de mercats per tal d'aprofitar, per exemple, les oportunitats d'especialització territorial complementària. Apareixen aleshores mercats que se situen en un esglaó superior, és a dir que fan de mercat setmanal però que afegeixen a aquesta funció la de connectar el conjunt de què formen part amb altres conjunts. I entre els mercats d'aquest esglaó, al seu torn, un procés semblant empeny cap a la concentració del comerç amb àmbits més allunyats en un sol mercat que se situa doncs en un esglaó encara més alt.

El desenvolupament de l'economia rural i la consegüent intensificació dels intercanvis poden anar creant així una mena de xarxa tridimensional per a fer circular eficientment les mercaderies alhora per eixos horitzontals i verticals. Els nusos d'aquesta xarxa eren, la majoria, aglomeracions rurals habitades sobretot per pagesos, però en les quals se celebrava el mercat setmanal que servia les necessitats d'intercanvi de l'àrea. A mesura que es pugen esglaons, la població de pagesos que observem en els nusos corresponents és sempre més o menys la mateixa, perquè la condicionava l'extensió de terres que podien cultivar-se d'allà estant; hi augmenta, en canvi, el nombre i la proporció dels habitants que vivien de les feines que creava una activitat mercantil de més gran abast. Les aglomeracions aquí són aglomeracions urbanes, ciutats pròpiament en els esglaons més alts.

He insistit fins aquí en el desenvolupament de l'espai rural, en la seva capacitat de crear excedents i en la necessitat corresponent d'establir intercanvis més complexos, com a element motor de la constitució d'un sistema de ciutats esglaonades en una jerarquia, seguint un planteig inspirat en últim terme en la ben coneguda teoria del lloc central formulada per Walter Christaller. Calia insistir en aquest aspecte en una exposició que s'ha de centrar precisament en la relació entre ciutat i camp. És clar, però, que l'esquema deixa sense explicació irregularitats estridents en el sistema de ciutats de l'Europa medieval i moderna, com ara Venècia, Amsterdam i altres emporia engrandits per l'especialització en el comerç a molt llarga distància. El creixement dels intercanvis no reflectia només l'ampliació de l'excedent produït pel treball pagès sinó també la seva molt desigual apropiació (regularitzada precisament a l'Europa dels segles XI i XII per la consolidació de l'ordre feudal que hi duraria fins al final del període al qual m'he de referir). Aquesta desigualtat, quan dóna lloc a grans concentracions de valor en pocs titulars, crea una demanda molt particular en la qual hi entren els productes exòtics d'un comerç de molt llarga distància que altrament es limitaria a algun article bàsic però mal distribuït territorialment (com ara la sal). I és aquest comerç precisament el que dóna origen a la lògica singular dels emporia. Però no he d'insistir en aquesta qüestió. Cal tornar a

parlar de les funcions de la xarxa de ciutats en el context de l'economia rural europea.

Els nusos de la xarxa, sobretot els dels esglaons alts, les ciutats, no poden ser només nuclis mercantils. L'activitat comercial ha de ser protegida contra la violència incontrolada, i convé a més que estigui reglamentada per convencions formals que estalviïn a les parts negociacions que, si no, inhibirien la contractació. Necessita, en definitiva, un important suport polític, jurídic i administratiu. Que ocupa gent, i que dóna a aquestes poblacions un caràcter particular, de centres polítics i administratius alhora que mercantils. I que fa que, històricament, la constitució d'una xarxa d'aquesta mena tendeixi sovint a aprofitar, per a fer els seus nusos, romanalles de sistemes anteriors, ciutats que hagin conservat funcions polítiques o administratives —ciutats romanes, per exemple.

L'activitat econòmica de les aglomeracions mercantils té encara un altre component: la producció artesana, que no és gaire consumidora d'espai i que més aviat pot trobar avantatges en l'aglomeració. Una activitat que, en tot cas, depèn vitalment de l'intercanvi perquè l'obrador artesà no pot ser autosuficient —a diferència de l'explotació pagesa. La localització de la indústria en els nusos de la xarxa de mercats és doncs inherent a la seva aparició com a activitat especialitzada i té ben poques excepcions, prou explicables.

La producció artesana i la de serveis tenen una gran varietat de formes, que no es podien trobar igualment a tots els nusos de la xarxa. El nivell de demanda que cal per tenir enfeinat un espartenyer no és pas el mateix que cal per ocupar un argenter, ni ho són tampoc els costos de transport que els seus respectius productes poden suportar. El fet que cada bé tingui el seu llindar de demanda mínima i un àmbit fix de transportabilitat explica que els béns i serveis de més qualitat, de més cost, s'oferissin només en algunes ciutats, les situades en els esglaons més alts.

La imatge que he anat presentant, la del desenvolupament rural com a principal agent en la configuració d'una xarxa urbana, planteja dificultats així que es vol aplicar als segles moderns. És a partir del 1600 que De Vries observa en el procés d'urbanització d'Europa que el creixement de les ciutats esdevé selectiu i deixa doncs de ser general. Es concentra en poques ciutats, grans, i l'alimenten dos tipus d'activitat: (1) la derivada de la creixent força dels estats i la complexitat del seu aparell governatiu, i (2) la relacionada amb el comerç ultramarí que llavors prenia tanta volada. És a dir, dos vectors del creixement urbà que tenien un paper només suplementari en el quadre que he descrit abans.

Per un altre costat, però no pas deslligat d'això, és ben conegut que també a partir del segle XVII es fa molt visible la dispersió de la producció manufacturera per les àrees rurals d'una sèrie de regions europees. Aquest procés va implicar la pèrdua de pes relatiu, si no absolut, de la producció urbana. La

indústria rural dispersa no és una novetat d'aquell moment, és clar, però la bibliografia de més solvència coincideix a afirmar que és aleshores —en l'“era del proletariat rural”, com De Vries la qualifica— quan aquesta forma d'organitzar el treball va arribar a tenir una difusió sense precedents.

L'explicació més senzilla d'aquest canvi radical en la interacció de l'economia urbana amb la rural sòl centrar-se en els costs del treball, el component que tenia un pes decisiu en la producció manufacturera. A les famílies pageses s'hi amagava una important reserva de treball, generada en primer lloc per l'estacionalitat pròpia de la producció agrícola en climes temperats, una reserva que podien engrandir-la circumstàncies com ara l'augment de la densitat de població rural o bé canvis en l'aprofitament del sòl, etc. La utilització d'aquest treball presentava inconvenients en comparació amb el treball urbà: la dispersió territorial, o la seva irregular intensitat segons les estacions, per exemple, eren inconvenients costosos. Però tenia per a l'empresari l'atractiu que no calia pagar-ne els costs de reproducció (alimentació, habitatge), perquè els assumia el sector agrari on els treballadors continuaven ocupats. En definitiva, la retribució podia ser força més baixa que no la del treball urbà.

No pot haver-hi gaires dubtes sobre això, però és difícil explicar a partir d'aquí el desplaçament del centre de gravetat del treball manufacturer des de la ciutat cap al camp que s'observa en el decurs del segle XVII i més enllà. Si la diferència bàsica entre el cost del treball urbà i el del treball rural és que aquest últim resultava més barat perquè no calia pagar-ne els costs de reproducció, els avantatges de substituir treball urbà per treball rural havien de ser més grans en els períodes en què s'encarien relativament aquests costs de reproducció. Això passava, òbviament, quan pujaven molt els preus de les subsistències. Aleshores la diferència de costs laborals entre el camp i la ciutat devia tendir a ser màxima, i és aleshores que més interès podia haver-hi a reorganitzar la producció per aprofitar-ho.

Però la hipòtesi no la confirma l'observació històrica. El segle XVI hauria d'haver estat un període de molt intens redespèl·lament manufacturer des de la ciutat cap al camp: en canvi, els estímuls en aquesta direcció haurien d'haver-se anat atenuant al llarg del segle XVII. Sabem que no és pas així.

En realitat, l'explicació ha de ser més complexa. Els costs laborals d'una activitat determinada no es poden deduir de la retribució d'un temps de treball genèric, i abans de la mecanització molt menys encara que no pas després. La qualificació del treball era molt específica de cada activitat, i també ho eren els costs de supervisar la prestació de treball, de controlar la quantitat i la qualitat de la feina feta. És a dir, no hi havia una substituïbilitat general de treball urbà per treball rural. Alguns béns tenien un cicle productiu que era fàcil de descompondre en segments, una part dels quals no requerien mà d'obra qualificada ni exigien tampoc gaire supervisió. En altres no passava el mateix. En activitats en què els inputs subjectes a elaboració eren de molta vàlua, segmentar el procés i dispersar-lo era arriscat; en aquests casos, el capital

circulant compromès era gran i no interessava gens allargar el procés de producció com podia passar fent servir treball dispers i discontinu. No és massa agosarada la generalització de dir que entre els béns del primer tipus s'hi comptaven sobretot béns ordinaris, senzills, de consum corrent, i que la majoria dels béns sumptuaris queien en canvi dins del segon tipus.

És per tot això que s'ha de filar més prim i que els canvis en el centre de gravetat de la producció manufacturera en aquesta època no s'han d'explicar només amb consideracions relatives a l'oferta. Cal també mirar-se'ls des del costat de la demanda. És a dir, cal veure si hi ha canvis en la composició de la demanda.

Les grans sèries seculares de preus i de salaris disponibles per a aquest període presenten, més enllà de les seves singularitats regionals i sectorials, una sincronia bàsica. Des d'algun moment a l'entorn de mitjan segle XVII, els salaris augmentaven arreu en relació amb els preus de les subsistències, i aquest és un indicador segur de l'augment de la part de l'ingrés social que anava a remunerar el treball —i no només el treball a jornal. Una conjuntura així feia créixer la demanda de béns de consum ordinari en termes absoluts i també relatius, respecte a la dels articles de caràcter sumptuari. Per a explicar la resposta "protoindustrial" se sol afegir a aquest aprofundiment dels mercats europeus l'ampliació de mercats deguda a l'expansió dels intercanvis colonials.

En molts articles dels quals creixia la demanda es podia segmentar la producció per tal de dispersar-ne les fases més absorbents de treball no qualificat; no es basaven en primeres matèries precioses, que haurien fet arriscada i costosa la dispersió. Com que en aquests articles la demanda és elàstica respecte al preu, els empresaris tenien interès a rebaixar costs i a buscar, doncs, la força de treball més barata que poguessin trobar.

Aquesta línia d'explicació té punts sòlids. Encaixa bé amb la cronologia més versemblant de la "proto-industrialització", però també amb la de processos precursors que s'han detectat per al segle XV per exemple. D'altra banda, explica que la importància creixent de la indústria rural fós compatible amb la comprovada persistència del caràcter manufacturer de ciutats especialitzades en articles de luxe.

Però no és del tot satisfactòria a l'hora de donar raó d'alguns trets de la història del període. Per exemple, com he assenyalat abans, només algunes ciutats situades als esglaons superiors de la xarxa urbana oferien els béns de més valor, de luxe; això vol dir que la producció de béns de consum més corrent era proporcionalment més important per a l'economia de les ciutats menors, per a les aglomeracions urbanes corresponents als nusos de la xarxa d'esglaons més baixos. Aquestes ciutats haurien d'haver prosperat comparativament més, en la mesura en què hi era relativament més important aquesta producció que aleshores tenia una demanda expansiva. Però no és pas així. Com es veu en l'estudi de De

Vries, són precisament les ciutats mitjanes o petites les que no van créixer gens durant el període que va del 1600 al 1750.

Com és que van desaprofitar l'oportunitat que una conjuntura secular favorable els donava d'expandir la seva activitat? Aquí és quan s'aparèixer en l'argumentació la figura de les corporacions i els gremis, responsables dels costos elevats del treball, i també de l'anquilosi tècnica i del malthusianisme empresarial. Responsables, en definitiva, de la pèrdua de dinamisme d'una economia urbana esdevinguda fonamentalment rendista, parasitària, en contrast amb aquella economia urbana que havia establert una productiva dialèctica de divisió del treball amb l'economia rural en fases anteriors de la història econòmica d'Europa.

Crec que les coses no es poden despatxar d'aquesta manera, i em penso que s'han de plantejar en termes diferents. No pas en termes de contrast i de divergència entre economia rural i economia urbana, sinó en termes d'aparició i aprofitament de possibilitats noves d'organitzar la producció d'articles manufacturats senzills —que podia segmentar-se en fases realitzables separatament sense gaire problema. Plantejaré una perspectiva en què no es parla de fugida de les manufactures des de les ciutats cap a la ruralia. Es parla de modificació de la funció de producció d'aquestes manufactures en resposta a estímuls rebuts per la via del mercat i a base de mobilitzar un potencial de treball "amagat" dins la família pagesa.

La interpretació corrent de la resistència de l'economia urbana a adaptar-se als canvis de grandària i de composició de la demanda se centra en la rigidesa de les corporacions gremials i, en termes més generals, en l'obsessió dels organismes rectors de l'economia urbana per garantir l'estabilitat —fins i tot al preu de renunciar a l'exploració de possibilitats de creixement. No em sembla suficient explicar aquesta actitud, prou general, en termes d'histèrica repugnància envers tota mena de risc, en termes de preferència per la seguretat en el curt termini contra les incertituds de l'expansió en el llarg termini. No crec que parlar d'involució i de replegament de l'economia urbana serveixi per a entendre la història industrial del període al qual m'estic referint.

Seguirà una idea de Paul Hohenberg,¹ que discuteix aquest punt amb l'ajut d'una gràfica basada en la teoria econòmica convencional (vegeu Apèndix 1). Representa l'evolució dels costos mitjans d'un producte segons l'escala de producció i en dues hipòtesis. En un cas (urbana), la tècnica de producció és intensiva en capital fix i en l'altra (rural) no. No incorpora cap especulació sobre diferències en els costos laborals sinó que merament dedueix de les diferents proporcions dels factors de producció la diversa trajectòria de les dues corbes. Els costos no són sistemàticament més alts a la ciutat que al camp, sinó que són més sensibles a l'escala de la producció. L'acusada paràbola dels costos urbans

¹ "Manufacturas urbanas en la economía protoindustrial: ¿cultura contra comercio?", a M. Berg, (ed.), *Mercados y manufacturas en Europa*, Barcelona, 1995, pp. 133-149; la gràfica comentada, a p. 145.

és característica d'un procés intensiu en capital, amb elevats costos fixos i poca versatilitat del capital. En canvi, els costos mitjans de la producció rural, més intensiva en treball, varien poc amb l'escala de producció.

Clar que: pot parlar-se de producció intensiva en capital en parlar de la producció artesana d'articles senzills de consum corrent? Potser només metafòricament, però no és un disbarat si s'admet que pot parlar-se, a part de capital físic, de capital intangible que també dona lloc a costos fixos. La producció artesana a les ciutats, tal com havia anat cristal·litzant secularment, utilitzava molt capital intangible, col·lectiu i privat. Considero capital intangible la institucionalització d'una formació professional aprofundida, obtinguda a través de llargs aprenentatges i sotmesa en el seu exercici a mecanismes de control de qualitat interioritzats per les corporacions. I cal també tenir en compte tota la trama institucional que feia governables aquestes ciutats, i hi creava les condicions adequades per a un treball artesà eficient. Això incloïa des de mecanismes àgils de resolució de conflictes inter- i intra-professionals en un context de molt acusada divisió de feines fins a la delicada i fonamental qüestió d'assegurar el proveïment estable de subsistències a un determinat volum de consumidors. Tot això era un molt valuós capital col·lectiu, que no es pot quantificar però que no s'ha d'ignorar. El capital tangible privat era modest, la botiga o l'obrador dels mestres, i poques eines i màquines; el col·lectiu era, de fet, tot l'entorn edificat de la ciutat, incloent-hi habitatges i espais públics diversos.

Una ciutat manufacturera representava doncs una important inversió social, poc versàtil a més perquè la seva reputació, la que li garantia una quota de la demanda, estava en general associada a una tècnica específica o un producte particular. Els costos mitjans de producció, en aquestes condicions d'organització, eren molt alts a una escala de producció petita i assolien un mínim que era molt puntual. Per què? La poca flexibilitat d'aquesta enorme inversió social feia que tot comencés a grinyolar així que s'ultrapassava l'escala de producció òptima, la que més s'ajustava a la inversió fixa realitzada. Créixer més volia dir atreure més mà d'obra, oferir més habitatges en un recinte sovint murallat, volia dir, en particular, organitzar el proveïment de més subsistències, cosa que en el curt termini no era gens senzill de fer en economies com aquelles, etc. Volia dir congestió, friccions agreujades, amenaçadores tensions entorn del preu de les subsistències, elevació de costos mitjans de producció, en definitiva.

O bé es podia ampliar la inversió, i desplaçar aleshores la corba cap a la dreta situant el mínim dels costos més enllà en la recta del volum de producció. I això s'havia fet i es feia, però no sempre era raonable fer-ho fins i tot si era possible finançament. El fet que aquesta inversió fós en gran part molt fixa determinava que, en cas de recessió de la demanda, de retorn a nivells anteriors, els costos mínims se situarien més amunt i en sortiria perjudicada la competitivitat futura de la producció local, potser irreversiblement. La hipòtesi no venia d'un excés de prudència, d'una hipocondriaca por del demà. Era, de fet, la deducció

més coherent que podia treure's d'una experiència històrica en la qual la successió de fases llargues d'expansió i de contracció era precisament la característica dominant.

La conducta més sàvia era, un cop s'arribava al punt de costs marginals ràpidament creixents per a cada augment de la producció, la de traspasar aquest augment a una altra línia de producció, menys intensiva en capital i amb costs mitjos constants a escala. Es tractava, en el cas dels béns en què això era possible, de descompondre el procés de producció i de desplaçar cap a les àrees rurals tots els segments en què es pogués prescindir del capital incorporat en la ciutat artesana. Si venia més endavant una contracció de la demanda, aleshores es podia mirar de recuperar per a l'economia urbana tota la feina abans transferida a l'exterior.

Des d'aquesta perspectiva, el gran redespigament de feina manufacturera cap a zones rurals es pot considerar com, en definitiva, un nou episodi de la divisió del treball entre ciutat i camp, un episodi en el qual aquesta especialització ja no s'establia per grans sectors d'activitat sinó que es practicava dins d'un sector, la producció de determinats articles senzills de consum corrent.

De seguida es planteja, és clar, tota una sèrie qüestions que caldria aclarir per tal d'entendre per què aquesta resposta va donar-se amb tanta intensitat en unes regions i no va donar-se en unes altres, o perquè va ser tan forta en el segle XVII i principis del XVIII i no es va donar —o, més ben dit, va donar-se més dèbilment— en anàlogues conjuntures anteriors. En força casos, l'explicació hauria de contenir elements contingents, particulars a cada economia urbana. Però la majoria de vegades caldrà referir-la a característiques de l'entorn rural al qual havia d'adreçar-se l'economia urbana. S'ha de dir, per una banda, que l'organització i la gestió de xarxes extenses de putting-out tenia uns requisits que no es presenten històricament amb caràcter cíclic sinó que tenen un caràcter més aviat acumulatiu: la difusió del saber llegir i escriure per tal de poder portar registres de la feina dispersa; l'homogeneització jurídica i política d'espais amplis, que era indispensable per a combatre els costs derivats del frau i dels comportaments oportunistes que la dispersió pot afavorir, etc. Per altra banda, la disponibilitat del treball pagès, el tamany de la reserva mobilitzable, depenia molt de processos com ara les tendències en la fiscalitat, o d'altres de més interns al propi sector productor de subsistències, com ara l'estacionalitat de la combinació de conreus dominant, o la densitat de població, o les característiques de les famílies pageses. L'anàlisi d'això ens hauria de portar ara a explorar la lògica de l'economia rural, però ho deixaré de banda. És cert que en aquesta conferència he de parlar del camp, però també és veritat que forma part d'un cicle d'història urbana. I sobre això ja he dit el que podia dir.

Apèndix I

Urban and rural average costs

